

У пропаганді правових знань молоді традиційно основними засобами правового виховання визначались і визначаються сьогодні преса, телебачення, радіомовлення, література, мистецтво, кіно, засоби наочної про-

паганди та агітації тощо. Слід констатувати, що серед вказаних засобів правового виховання у студентської молоді превалює інтерес до телебачення, кіно, мережі Інтернет.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Фіцула М. М. Педагогіка : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. освіти] / М. М. Фіцула. – К. : Академвидав, 2003. – 528 с.
2. Зайчук О. В., Оніщенко Н. М. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник [Електронний ресурс] / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 688 с. – Режим доступу : <http://h2o-justadd.at.ua/load/12-1-0-24>
3. Павлов А. С. Правовое воспитание / Павлов А. С. – М. : Советская Россия, 1972. – 272 с.
4. Правосознание и правовое воспитание трудящихся в развитом социалистическом обществе / [ред.кол. : А. В. Мицкевич (отв. ред.) и др.]. – М. : Мысль, 1975. – 184 с.
5. Рябко И. Ф. Основы правовой педагогики / И. Ф. Рябко. – Ростов-на-Дону : Издательство Ростовского университета, 1973. – 157 с.
6. Денисова О. С. Роль прессы в формировании правового сознания подростков / О. С. Денисова // Закон і підліток – Донецьк : ДІВС, 2001. – С. 99-102.

УДК 340.12:347.96 (477).001.73

ГЕНЕЗА СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ ЮРИДИЧНИХ КЛІНІК В УКРАЇНІ ТА СВІТІ

GENESIS OF FORMATION OF LEGAL CLINICS INSTITUTE IN UKRAINE AND IN THE WORLD

Лоджук М.Т.,

*адвокат, аспірант кафедри теорії держави і права,
завідувач юридичної клініки*

Національного університету «Одеська юридична академія»

Стаття присвячена розгляду історії появи та розвитку юридичних клінік в Україні та світі. Досліджено наукові праці вітчизняних та зарубіжних вчених, які обґрунтовували необхідність створення юридичних клінік в структурі вищих навчальних закладів та їх використання в навчальному процесі з метою набуття студентами практичних навичок професії юриста, а також з метою забезпечення доступу вразливих верств населення до безоплатної правової допомоги. Зроблено спробу усунути наявні неузгодженості та заповнити існуючі прогалини в дослідженні генези становлення юридичної клінічної освіти.

Ключові слова: юридична клініка, юридична клінічна освіта, вищий навчальний заклад, теоретичні знання, практичні навички, мало-забезпечені верстви населення, безоплатна правова допомога.

Статья посвящена рассмотрению истории появления, развития и становления юридических клиник в Украине и мире. Исследованы научные работы отечественных и зарубежных ученых, которые обосновывали необходимость создания юридических клиник в структуре высших учебных заведений и их использования в учебном процессе с целью приобретения студентами-юристами практических навыков профессии юриста, а также с целью обеспечения доступа уязвимых слоев населения к юридической помощи. Сделана попытка устранить имеющиеся несогласованности и заполнить существующие пробелы в исследовании генезиса становления юридического клинического образования.

Ключевые слова: юридическая клиника, юридическое клиническое образование, высшее учебное заведение, теоретические знания, практические навыки, малообеспеченные слои населения, бесплатная правовая помощь.

The article is devoted to the origin, history of development and establishment of legal clinics in Ukraine and in the world. There are analyzed scientific research works of Russian and foreign scientists who justified the necessity of their creation in the structure of higher education institutions and using for acquiring practical skills of the legal profession by law students, and also to ensure access of vulnerable, low income populations to legal aid. The author makes an attempt to remove existing contradictions and fulfill gaps in the investigation of genesis of formation of legal clinical education.

Key words: legal clinic, clinical legal education, higher education, theoretical knowledge, practical skills, low income populations, free legal aid.

Постановка проблеми. Ідея навчання студентів-юристів практичної діяльності за зразком підготовки студентів в медичних навчальних закладах, зароджувалася в дискусіях протягом тривалого періоду часу. Однак, через об'єктивні труднощі в пошуку інформації про наукові праці вітчизняних та зарубіжних вчених (датованих в основному кінцем XIX ст. – серединою XX ст.), історія зародження та розвитку юридичної клінічної освіти підлягає подальшим науковим дослідженням.

Стан дослідження. Історичний аспект становлення юридичних клінік у своїх працях досліджували такі вітчизняні та зарубіжні вчені як: С. Р. Багіров, Л. О. Воскобітова, О. М. Доброхотова, Н. С. Дубчак, Ф. Ф. Дудирев, М. В. Дулеба, А. О. Галай, К. Г. Головачова, В. А. Єлов, В. В. Молдован, С. І. Молібог, Р. С. Кацавцев, Х. Г. Колінчук, Ю. І. Матвеева, О. Л. Соколенко, Н. В. Сушицька, Ю. О. Фігель, М. В. Удод, В. П. Янишев. Як правило, ці дослідження проводилися у 1998-2004 рр. на етапі появи

перших юридичних клінік в Україні та країнах близького зарубіжжя, а тому не містять результатів новітнього вивчення цієї проблематики.

Метою статті є розгляд генези становлення інституту юридичних клінік в Україні та світі на основі дослідження наукових праць, присвячених обґрунтуванню ідеї використання юридичних клінік для підвищення рівня практичного навчання студентів при «традиційній (університетській)» освіті та забезпечення доступу вразливих верств населення до безоплатної правової допомоги. Саме за результатами новітнього вивчення даної проблематики можна усунути наявні неузгодженості та заповнити існуючі прогалини в дослідженні історії появи та розвитку юридичних клінік.

Виклад основного матеріалу. Традиційно вважають, що термін «юридична клініка» вперше з'явився в статті професора Георга Фроммгольда (*Professor Dr. Georg Frommhold*), що мала ідентичну назву (*«Juristische*

Kliniken») та була надрукована у 1900 році (у вітчизняній та російській науковій літературі помилково наводяться й інші дати її публікації) в одному з найавторитетніших на той період часу німецькому журналі «Німецька юридична газета» (*«Deutsche Juristen-Zeitung»*) [1, с. 3]. Саме в цій статті німецький вчений запропонував аналогічно клінікам, які функціонують при медичних факультетах, створювати клініки при юридичних факультетах (де б студенти під керівництвом викладачів вирішували не вигадані чи застарілі юридичні казуси, а «живі» справи) та сформував основні умови, за яких юридична клініка могла б функціонувати належним чином. У вказаній статті професор Фроммгольд згадував і про те, що визначення «юридична клініка» як метод навчання на основі фіктивних або запозичених з юридичної практики випадків набуло популярності завдяки «такому шанованому діячеві в галузі юридичної освіти як Адольф Штольцер (*Adolf Stölzel*)», а на необхідність порівняння медичної освіти з юридичною звертав раніше увагу ще й Отто Фішер (*Otto Fisher*) [2, с. 146].

Згодом російський професор О. А. Люблінський у своїй статті під назвою «Про юридичні клініки» в журналі Міністерства юстиції за січень 1901 року висловив свою солідарність із ідеями професора Фроммгольда, здійснивши порівняння систем викладання предметів на юридичному факультеті з медичним, математичним та філологічним факультетами в Росії, доволі переконливо обґрунтував необхідність створення юридичних клінік, а також розкрив власне бачення організації діяльності та функціонування цих закладів [3, с. 80].

Щоправда, в російській науковій літературі, присвяченій юридичним клінікам, існує й дещо інший підхід до особи вченого, ім'я якого можна було б асоціювати із першою в світі юридичною клінікою.

Так, в Казанському університеті, задовго до появи обох вищевказаних статей (орієнтовно, з 1840 року), вже був наявний досвід роботи юридичної клініки під керівництвом професора Д. І. Мейєра. Зокрема, це відображено в праці вченого «Про значення практики у системі сучасної юридичної освіти» за 1855 рік, де зазначено, що за його ініціативою було засновано «юридичну клініку», яку приватні особи відвідували для отримання порад, а консультації надавалися самим професором у присутності студентів.

Більше того, Д. І. Мейєр розробив не лише структуру та методику проведення спеціальних занять для студентів-юристів, частина з яких присвячена прищепленню практичних навичок, необхідних юристу для успішної професійної діяльності (аналіз та складання ділових паперів, аналіз життєвої ситуації, щоб студенти могли побачити в них «правовий діагноз»), але й здійснив їх апробацію [4, с. 14].

Проте, юридична клініка в м. Казань, яка пропрацювала близько десяти років, інформація про яку в подальшому неодноразово зустрічалася в працях багатьох учнів професора Мейєра, не мала офіційного статусу та джерел фінансування й існувала лише завдяки ентузіазму та зусиллям її засновника. Таким чином, юридична клініка цього професора існувала стільки, скільки її вів сам Д. І. Мейєр, оскільки ніяких інших основ її підтримки та розвитку, крім академічних свобод викладача та його ентузіазму, не було. Саме тому передчасна смерть науковця призвела до припинення клінічних занять, а нова методика, не встигнувши утвердитися та завоювати визнання в спільноті російських юристів, стала поступово забуватися і «залишалася в тіні» протягом наступних сорока років [5, с. 23].

Також науковій літературі тих часів відомі випадки, коли окремі викладачі (наприклад, в Москві – З. А. Горюшкін, Н. Н. Сандунов), намагалися впроваджувати практичні форми навчання (рольові ігри для вирішення юридичних казусів, залучення студентів як помічників

до власної практики). Однак, в таких випадках практичне навчання, яке використовувалося замість теоретичного, не забезпечувало цілісної ефективної підготовки юристів [6, с. 62].

Крім того, про необхідність тривалої практичної підготовки майбутніх юристів стверджував й інший професор Казанського університету С. Нейман, а професор Г. Шершеневич у науковій праці «Наука цивільного права в Росії» за 1893 рік відзначав про необхідність поєднання теоретичної та практичної підготовки юристів [5, с. 16].

Більше того, поняття «юридична клініка» доволі тісно пов'язане із відомим дослідником римського права О. Ленель (*Professor Dr. O. Lenel*), який у 1901 році в тій же, що й професор Фроммгольд, «Німецькій юридичній газеті» опублікував статтю «*Juristische Kliniken?*» (зі знаком питання у кінці заголовку), де висловив критичні зауваження щодо самої ідеї створення таких безоплатних юридичних консультацій, а також передбачав «швидку та безславну смерть» будь-яким організаціям такого роду [7, с. 32].

В той же час, намагаючись обійти існуючу полеміку щодо автора терміну «юридична клініка», можна однозначно стверджувати, що на рубежі XIX–XX століть як в Росії, так і в інших країнах Європи була обговорена та втілена в життя ідея функціонування юридичних клінік з метою отримання студентами-юристами практичних професійних навичок [8, с. 116]. Така система освіти отримала велику популярність в багатьох навчальних закладах світу, в тому числі в Російській імперії, про що свідчать підручники та посібники викладачів Новоросійського університету, видані на початку XX ст. [5, с. 26].

Судячи з окремих непрямих свідчень, юридичні клініки існували також при Московському університеті ім. М. В. Ломоносова та Університеті Св. Володимира у м. Києві [6, с. 63]. Але після переходу влади в Росії до більшовиків була створена централізована система управління та фінансування освіти, яка не давала можливості вищим навчальним закладам модернізувати освітній процес, через що ідеї юридичної клінічної освіти на довгі роки були втрачені.

Розвиток вищої юридичної освіти в радянський період був частиною єдиного процесу розвитку радянської освітньої системи в цілому, яка цілеспрямовано забезпечувала всезагальну грамотність населення та поступове підвищення рівня освіти, посилення його зв'язків з потребами кадрового забезпечення соціалістичної економіки.

В той період часу юридична освіта мала невелику питому вагу серед вищих навчальних закладів країни, оскільки переважала властива індустріальному періоду інженерно-технічна освіта. Крім того, до кінця 70-х років соціальне (державне) замовлення не пред'являло спеціальних вимог до посилення практичного компоненту у навчанні юристів. Згідно радянської теорії держава і право були нерозривно пов'язані між собою та виконували господарсько-організаторську та правоохоронну функції, а юристи, де б вони не працювали (в народному господарстві, органах влади, суддівському корпусі чи правоохоронних органах), були покликані державою забезпечувати режим так званої «соціалістичної законності» – точно та неухильно втілювати в життя положення законів через офіційний (державний) механізм правозастосування. Радянська школа готувала в переважній більшості «офіційних юристів», або ж юридичних функціонерів, а зміст юридичної освіти був надзвичайно заідеологізованим.

Як це не парадоксально, але при популярному в той період часу лозунгу про посилення зв'язку теорії та практики практичне навчання було поза зоною відповідальності освітньої системи, оскільки навчатися практики радянським студентам доводилося не лише за межами вищого навчального закладу, але й за рамками навчального процесу. Практичне навчання продовжувало сприй-

матися не як частина освіти, а як частина професійного становлення освіченої людини, що призводило до необхідності «донавчання» випускника в процесі роботи [5, с. 33].

Щоправда, з середини 70-х років, коли вузький (етапний) нормативізм почав здавати свої позиції та відбулися помітні процеси перетворення праворозуміння в загальній теорії та галузевих науках, вчені вищої школи почали орієнтуватися на експериментальний пошук адекватних форм навчання, направлених на забезпечення індивідуального та практичного підходу. Проблема пошуку оптимального балансу між теорією та практикою в цей період стає однією із головних, перемістившись на рівень виявлення таких форм навчання, які були б адекватними змісту, цілям освіти та новим умовам співжиття, які формували запит на таку освіту. До другої половини 80-х років у радянській вищій школі вже були розроблені спеціальні методи професійно-діяльнісної підготовки спеціалістів для роботи в цих умовах, які отримали назву методів активного навчання (діалогові лекції, тренінги, рольові та ділові ігри, круглі столи, колоквіуми, імітаційні процеси, навчальні фірми тощо).

Незважаючи на появу в радянській юридичній освіті того періоду значних позитивних зрушень убик практичного навчання (організація самостійного виявлення студентами зв'язку навчальної теорії з практичною діяльністю, тренування навичок застосування студентами отриманих знань під контролем викладачів, тестування якості теоретичного навчання в ході практичного навчання, самооцінка навчальної діяльності як педагогів, так і студентів, виявлення потреб в реструктуризації та зміні змісту теоретичного навчання), але методи активного навчання широкого розповсюдження так і не набули [5, с. 45].

Натомість така ідея була блискуче втілена на Заході, а саме в країнах англо-американської правової традиції, де після утворення своєрідних Шкіл права як аналогів наших юридичних факультетів, правова освіта різко хитнулася у бік теоретичної підготовки. Так, двома десятиліттями пізніше, в 20-30 рр. XX ст., термін «клінічне» спільно з поняттям «юридична освіта» з'являється у США, що визначило новий напрямок не лише в системі підготовки юристів, але й у сфері юридичної науки.

Так, одним із перших американських вчених цьому питанню присвятили свою увагу Вільям Роуві (*William V. Rowe*), який в 1917 році в журналі «Огляд судової практики» (*«Law Review»*) опублікував статтю «Юридичні клініки та краще підготовлені юристи» (*«Legal Clinics and Better Trained Lawyers»*), а також юрист Джером Франк (*Jerome Frank*), який у 1933 році опублікував статтю під риторичною назвою «Чому б не створити клініку для юристів?» (*«Why Not a Clinical Lawyer School?»*) у періодичному виданні Пенсільванського університету «Огляд правових питань» [9, с. 10].

У своїй праці Вільям Роуві стверджував, що юридична клінічна освіта, яка базується на клініці, є найкращим способом підготовки кваліфікованих юристів, а також запропонував перевести клініки з добровільних формувань при юридичних факультетах в офіційну форму навчання та висунув ідею про залучення студентів до практичної діяльності під керівництвом досвідчених професіоналів [10, с. 12]. На його думку, юридична клінічна освіта, яка базується на клініці, повинна була якщо не замінити, то хоча б потіснити інший, поширений в ті роки метод практичної підготовки – вивчення прецедентів [5, с. 28].

В свою чергу, Джером Франк провів певні аналогії між клінічною юридичною та медичною освітою, а також запропонував запозичити ідею принципово нового виду навчання юристів саме з медичної професії, де існувала традиція використовувати функціонуючі клініки як основу для підготовки молодих фахівців-медиків [3, с. 81]. Однак, основним завданням цих юридичних клінік було б на-

дання безоплатної правової допомоги малозабезпеченим верствам населення [10, с. 12].

Вже у квітні 1934 року керівництво Університету Огайо запровадило на юридичному факультеті навчальні курси з юридичної клінічної освіти, а з 1937 року участь в діяльності юридичної клініки цього університету стала обов'язковою для всіх студентів, оскільки без досвіду роботи у ній вони не мали права отримати диплом про завершення навчання [11, с. 39].

Однак, в той період часу юридична клінічна освіта в тому вигляді, в якому її пропонували Вільям Роуві та Джером Франк, не отримала швидкого розвитку в США, оскільки більшість юридичних вищих навчальних закладів цієї країни виступили проти практичного підходу до юридичної освіти.

У зв'язку з цим, бурхливий поштовх до розвитку юридичної клінічної освіти в США припадає в подальшому лише на середину XX ст., коли незадоволення якістю практичного навчання юристів збіглося в часі з масовим «соціальним замовленням» – рухом за цивільні (громадянські) права [12, с. 11].

Так, у 50-60-х роках США (як і більшість розвинених країн Європи) зіткнулися з проблемою масової економічної імміграції, при якій безробіття та зростання злочинності стали основними соціальними чинниками розширення обсягу адвокатської допомоги. Саме ці соціальні хвороби призвели до посилення адміністративного (юридичного) контролю, а з ними – й до порушення прав людини. Права осіб, які були соціально та економічно менш захищеними, порушувалися державною адміністрацією, великими компаніями, житловими корпораціями, а отримати професійну юридичну допомогу такі люди не мали можливості через відсутність у адвокатів зацікавленості в її наданні (в першу чергу, фінансової). У відповідь на ці обставини й почав розвиватися клінічний рух, коли на базі юридичних навчальних закладів створювалися юридичні клініки, де безоплатну правову допомогу могли отримати усі бажаючі [10, с. 66].

Передові юристи-практики та викладачі були в перших рядах соціальних реформаторів (членами так званого «реалістичного юридичного руху»), які вважали за необхідне внести соціальні аспекти у вивчення права [13, с. 134]. Саме тому в Школах права почали відкриватися юридичні клініки – освітні програми, в рамках яких студенти-юристи безоплатно надавали правову допомогу тим, хто не міг заплатити за послуги адвокатів, а приватні фонди з причин необхідності надання такої допомоги малозабезпеченим особам та розвитку необхідних практичних навичок у студентів почали фінансово підтримувати та стимулювати розвиток таких клінік [10, с. 67]. Зокрема, Фонд Форда швидко зрозумів важливість клінічної освіти та розпочав фінансування юридичних клінік вже у 1959 році.

У 1960 році в Сполучених Штатах функціонувало уже понад 30 юридичних клінік при юридичних факультетах, у яких студенти під керівництвом викладачів і професійних адвокатів надавали безоплатну правову допомогу вразливим верствам населення [14].

Згодом, у 1965 році був створений інститут грантодавців в особі Ради юридичної освіти та професійної відповідальності (*Council on Legal Education and Professional Responsibility, CLEPR*), а з 1978 року, коли цей інститут припинив свою діяльність, уряд США вирішив фінансувати юридичні клініки через надання допомоги Міністерством освіти (така система фінансової підтримки клінік функціонувала до 1997 року). Саме гранти CLERP та урядова допомога з міністерства протягом такого тривалого періоду часу робили значний внесок для розвитку клінічної освіти до тих пір, поки фінансування клінічної діяльності не перейшло виключно до навчальних закладів [15, с. 22].

Так, впродовж 60-70 рр. XX ст. клінічні програми (*clinic programs*) набувають широкого поширення та великої по-

пулярності. Зокрема, юридичні клініки одними з перших з'явилися в структурі Вашингтонського університету імені Дж. Вашингтона та Колумбійського університету (як клінічний центр школи права) [16, с. 21]. Американська ж асоціація юристів (*American Bar Association, ABA*) – орган відповідальний за здійснення акредитації юридичних навчальних закладів, запропонувала американським школам права розглядати юридичну клінічну освіту як один із методів отримання студентами додаткових знань та закріплення їх на практиці.

Пізніше юридична клінічна освіта здобуває широке розповсюдження в інших країнах світу (в тому числі в Західній Європі), в яких приймаються спеціальні нормативно-правові акти для забезпечення належного функціонування юридичних клінік. Наприклад, в Угорщині у 1968 році були внесені поправки в окремі розділи Кримінально-процесуального кодексу в частині діяльності юридичних клінік та студентам надано право представляти інтереси відвідувачів у суді.

Далі все нові й нові юридичні клініки почали з'являтися у країнах Центральної та Східної Європи (Білорусія, Україна, Молдова), Середньої, Південної та Східної Азії (Грузія, Казахстан, Киргизстан), Латинської Америки та в Африці [17, с. 17]. Зокрема, саме завдяки підтримці розвитку клінічної освіти зі сторони Фонду Форда та Фонду братів Рокфеллерів (*Rockefeller Brothers Fund*) у 1978 році в Південно-Африканській республіці була формально визнана університетом перша юридична клініка, а з 1989 року практичну підготовку у юридичній клініці Вітвотерстендського університету в обов'язковому порядку мали пройти всі випускники юридичного факультету [11, с. 40].

Середина 80-х років XX ст. вважається часом, коли все більша увага приділяється розробці нових методів викладання, максимально адаптованих до умов юридичної клінічної освіти. Саме інтерактивні методи навчання стали поштовхом до ще більшого розповсюдження юридичних клінік у світі [10, с. 68].

Наприкінці XX ст. одним із проявів інтеграційних процесів було утворення всесвітньої організації *Global Alliance for Justice Education (GAJE)*, більш знаної в Європі як Всесвітній альянс за реформу юридичної освіти в дусі справедливості. Така міжнародна організація об'єднала представників юридичного клінічного руху практично всіх держав політичної карти світу, оскільки юридична клінічна освіта стала ключовим компонентом навчання справедливості як ідеї, яку намагаються впровадити члени *GAJE* в юридичну освіту та практичну діяльність юристів [18, с. 35]. Як результат, сьогодні юридичні клініки на юридичних факультетах провідних світових закладів освіти є невід'ємною ланкою існування структурованого університетського механізму, обов'язковою частиною навчального курсу, який студенти повинні пройти та засвоїти [15, с. 22].

Протягом останніх двох десятиліть юридичні клініки діють і на території Латинської Америки, де вони функціонують неясно з огляду на недостатній контроль з боку професорів чи практиків за їх діяльністю. Хоча, останніми роками при підтримці Фонду Форда було здійснено нову спробу відновлення діяльності юридичних клінік та забезпечено професійний нагляд за роботою студентів-консультантів [10, с. 68].

Швидкими темпами також розвивалася клінічна освіта в Китаї, зокрема, через створення у 2002 році *Chinese Clinic Legal Educators Committee*, в підпорядкуванні якого перебуває 13 юридичних клінік [10, с. 69].

Що ж до пострадянського простору, в тому числі й України, то повернення до питання організації юридичної клінічної освіти відбулося в період з 1993 по 1997 роки з ініціативи юристів, які отримали можливість вивчити досвід викладання юридичних наук у зарубіжних країнах, особливо в США, а також на міжнародних colloquiaх і

семінарах з цих питань, де вони ознайомилися з роботою юридичних клінік на практиці та усвідомили їх значення у підготовці юристів та у вирішенні завдяки їм соціальних проблем громадян [13, с. 134].

В той період часу юридична освіта носила суто академічний характер, а роль вищого навчального закладу зводилася в основному не до професійної підготовки в буквальному значенні цього слова (тобто, навчання професії), а, перш за все, до передачі студентам теоретичних знань. Однак, втілення в життя цієї ідеї (в першу чергу, як особливої програми застосування студентами теоретичних знань на практиці ще у період їх навчання в стінах вищого навчального закладу) стало можливим завдяки методичній та фінансовій підтримці таких міжнародних благодійних організацій, як вже згадувана Американська асоціація юристів, Фонд Форда (*Ford Foundation*), Фонд Сороса «Інститут «Відкрите суспільство» (*Open Society Institute, OSI*) та ін.

Зокрема, на початку 90-х років XX ст. в Польщі на базі Ягелонського університету в м. Кракові було відкрито першу в Європі юридичну клініку [9, с. 11], а уже у 1998 році юридичні клінічні курси були включені в навчальну програму Варшавського університету [11, с. 41]. Також в Польщі був підготовлений відповідний проект закону «Про студентські юридичні консультації» [13, с. 134].

У Російській Федерації вперше на нормативному рівні питання відкриття юридичних клінік та їх діяльності було врегульоване наказом Міністерства освіти № 433 від 05.10.1999 року «Про правові консультації («правові клініки») для населення на базі вищих навчальних закладів, що здійснюють підготовку юридичних кадрів», а перша юридична клініка там з'явилася ще у 1995 році в Петрозаводському державному університеті [4, с. 24].

Історію юридичної клінічної освіти в Республіці Білорусь можна умовно розділити на два періоди – до та після 2002 року, коли й відбулося правове регулювання юридичної клінічної освіти в цій країні. Під час першого періоду існувало лише 4 юридичні клініки – в Європейському гуманітарному університеті, Білоруському державному університеті, Білоруському інституті правознавства та юридична клініка «Живого права» в Гродненському державному університеті імені Я. Купали. Початок другого періоду пов'язаний з виданням Указу Президента Білорусії від 21.01.2002 року та прийняттям Постанови Ради Міністрів цієї республіки від 24.01.2002 року, а також появою Листа Міністерства освіти від 07.02.2002 року «Про створення громадської приймальні при юридичному факультеті ВНЗ» [19].

Підсумовуючи більш ніж столітню історію ідеї юридичних клінік у світі варто відзначити, що російські вчені умовно виділяють чотири періоди становлення юридичної клінічної освіти [20, с. 38]. Так, перший період сягає кінця XIX ст. – початку XX ст., коли саме й виникла ідея створення юридичних клінік. Другий період охоплює період з початку XX ст. до 60-х рр., коли в різних країнах робилися спроби реалізувати ідею клінічного навчання. Третій період включає в себе останню третину XX ст., коли врешті-решт була вироблена ідеологія та методика клінічної освіти, а сама ідея отримала реалізацію в багатьох вищих навчальних закладах різних країн. Четвертий (сучасний) період характеризується проявом соціальної спрямованості в юридичній освіті, коли в підготовці юристів увага акцентується на питаннях справедливості й, фактично, можна говорити про виникнення нової філософії юридичної освіти.

Сучасний російський вчений М.Б. Поляков, досліджуючи світову історію виникнення юридичних клінік та розвитку юридичної клінічної освіти, виділяє п'ять етапів її розвитку: 1) виникнення ідеї юридичної клінічної освіти, перші спроби створити юридичні клініки (середина XIX ст. – початок XX ст.); 2) активне обго-

ворення у науковій літературі ідеї започаткування юридичних клінік, перші спроби відкрити спеціалізовані юридичні клініки (початок XX ст. – перша третина XX ст.); 3) розвиток юридичної клінічної освіти призупинено (перша третина XX ст. – 50-ті рр. XX ст.); 4) тенденції відродження юридичної клінічної освіти, відкриття юридичних клінік при вищих навчальних закладах (50-ті рр. XX ст. – 90-ті рр. XX ст.); 5) включення юридичної клінічної освіти у державні освітні стандарти деяких країн, відкриття юридичних клінік у світі, проведення міжнародних конференцій і форумів з метою розвитку юридичної клінічної освіти (останнє десятиріччя XX ст. – сьогодні) [14].

Однак, незважаючи на різні підходи до періодизації становлення та розвитку юридичної клінічної освіти, можна стверджувати однозначно, що поява юридичних клінік в різних країнах, в різних правових умовах та в різний період часу призвела, в одних випадках, до витіснення та забуття цього освітнього компоненту (наприклад, в Росії в середині XIX ст., в Німеччині – на рубежі XIX–XX ст.ст.), в інших – до мінімального використання в цілях організації практики студентів та відповіді на соціаль-

ний запит отримання доступу до права (в США з 20 по 40 роки XX ст., в Росії на рубежі XX–XXI ст.ст.), в третій – до активного розвитку клінік як методу вивчення та як відносно самостійної (в плані регламентації) юридичної клінічної освіти (в США в 60–80 роках XX ст.) [11, с. 37].

Висновки. Сплеск інтересу до юридичних клінік прийшов на кінець XIX – початок XX ст.ст., коли проблема недостатньої практичної підготовки юристів була вперше піднята на державному рівні, а в академічних колах розпочалася активна дискусія. Думки професорів з цього питання розділилися: одна частина критикувала лекційну систему викладання як застарілу та пропонувала значно посилити роль практичних занять, інші відстоювали пріоритет лекцій як основи всього університетського устрою, оскільки вимога «практичності» іде в розріз зі справжніми завданнями університетської освіти.

Саме тоді одним із аргументів прихильників посилення практичної підготовки студентів-правників й стала ідея створення юридичних клінік за зразком клінік на медичних факультетах, які протягом останніх двох століть пройшли активний шлях свого становлення та розвитку в більшості провідних країнах світу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гончаренко В. О. Юридична клініка: історія і визначення / В. О. Гончаренко // Практика діяльності «юридичних клінік» України. – 2004. – № 1. – С. 3.
2. Лоджук М. Юридична клініка: від ідей професора Георга Фроммгольда до їх реалізації в сучасній Україні // Юридичний вісник. – 2011. – № 4. – С. 143–147.
3. Фігель Ю. Юридична клініка – інновація в системі юридичної освіти // Теорія держави і права. – Січень 2009. – № 1. – С. 80.
4. Навыки юриста. Учебное пособие / Под ред. Е. Н. Доброхотовой. – СПб.: Издательский Дом С.-Петерб. гос. ун-та, Издательство юридического факультета С.-Петерб. гос. ун-та, 2006. – С. 14.
5. Доброхотова Е. Н. Практическое обучение юристов в России: История становления и перспективы развития (на примере Юридической клиники в СПбГУ) : дисс. на соискание ученой степени кандидата юридических наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства ; история учений о праве и государстве» / Е. Н. Доброхотова. – С-Пб., 2007. – 196 с.
6. Дудырев Ф. Ф. Юридические клиники в России: возвращение через 150 лет / Дудырев Ф. Ф., Малков В. П. // Государство и право. – 2002. – № 4. – С. 61–63.
7. Лоджук М. Т. До історії юридичних клінік: критичні зауваження професора О. Ленель та їх оцінка з позицій сьогоднішнього // Матеріали Всеукраїнського круглого столу з представниками юридичних клінік (м. Одеса, 28.10.2011 року) / За заг. ред. акад. С. В. Ківалова. – Одеса, 2011. – С. 32.
8. Галай А. Юридична клініка як організація громадянського суспільства: доведення від протилежного // Право України, 2007. – № 11. – С. 116.
9. Палійчук Г. Клінічний випадок: про інститут юридичних клінік та клінічну юридичну освіту // журнал «Український адвокат». – № 6 (34). – червень 2009 р. – С. 10–11.
10. Фігель Ю. О. Роль юридичних клінік у формуванні вмінь реалізації права студентами юридичних спеціальностей : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права ; історія політичних і правових учень» / Ю. О. Фігель. – Львів, 2010. – 198 с.
11. Савелова Ю. М. Історико-правовий аспект виникнення та розвитку юридичної клінічної освіти // Малий і середній бізнес (право, держава економіка). – № 1. – 2013 р. – С. 36–42.
12. Шевченко Л. Юридична освіта в США // Юридичний вісник України. – № 10 (714), 07–13 березня 2009 року. – С. 11.
13. Єлов В. Коли вуз готуватиме юристів, а не «випускників»? // Право України. – 2004. – № 1. – С. 134.
14. Поляков М. Б. История возникновения юридических клиник и клинического юридического образования. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до док. : <http://electronic.ruzh.org/?q=system/files/%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D1%8F%D0%BA%D0%BE%D0%B2.pdf>. – Назва з екрану.
15. Клименко О. Юридичні клініки в Україні: внесення соціальних аспектів у вивчення права / Юридична газета. – 06 жовтня 2009 р. – № 40. – С. 22.
16. Козенко Ю. Юридичні клініки: вчимося, допомагаючи // журнал «Студент-правник». – № 5 (6). – вересень-жовтень 2009 р. – С. 22–23.
17. Нечипорук С. Історія юридичної клініки // Хрещатик. – 1 жовтня 2008 р. – № 177. – С. 17.
18. Профессиональные навыки юриста: Опыт практического обучения. – М.: Дело, 2001. – С. 35.
19. Хватик Ю. А., Красницкая Л. Н. Краткая история развития юридических клиник. [Електронний ресурс] – Режим доступу до док. : <http://www.law.bsu.by/content/?1552>. – Назва з екрану.
20. Дубчак Н. С. Окремі питання становлення юридичних клінік в Україні // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 18. Економіка і право : зб. наукових праць. – Випуск 12. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. – С. 37–42.